

Voordrachten Neolatinisten studiedag 2009

Maarten H.K. Jansen: ‘Sunt qui moralem sensum apud Virgilium quaerunt’ : Vroegmoderne commentaren op Vergilius’ Aeneïs

Inleiding

Het citaat in de titel van deze lezing is afkomstig van de beroemde Italiaanse humanist Francesco Petrarca.¹ Petrarca spreekt hier over de interpretatieve praktijken van zijn tijd ten aanzien van de werken van Vergilius, namelijk het geven van een morele (vaak allegorische) interpretatie van diens werk. Deze praktijk heeft zijn wortels in de late oudheid zelf, in het bijzonder in het commentaar van Fulgentius op de *Aeneïs*.² Ook de andere hoofdrichting binnen de traditie van het Vergilius-commentaar – namelijk de grammaticale traditie – vindt zijn oorsprong in de oudheid, in het bekende commentaar van Servius.³

In deze lezing wil ik het onderwerp van mijn promotieonderzoek, namelijk vroegmoderne commentaren op Romeinse poëzie uit de oudheid, aan u presenteren. Hiertoe zal ik allereerst een beknopt overzicht geven van het onderzoeksproject waarvan mijn onderzoek deel uitmaakt, om vervolgens nader in te gaan op de opzet van mijn eigen onderzoek. In het tweede deel van deze lezing wil ik dit alles concretiseren door nader in te gaan op het onderwerp van mijn eerste deelstudie, namelijk vroegmoderne commentaren op de *Aeneïs*. Ik hoop hierbij onder meer te laten zien hoe verschillend vroegmoderne commentaren in veel opzichten functioneren ten opzichte van moderne commentaren op klassieke teksten. Tot slot zal ik een aantal voorlopige, algemene conclusies geven met betrekking tot het genre van het vroegmoderne commentaar.

NWO-project

Mijn promotieonderzoek maakt deel uit van het NWO-project *The New Management of Knowledge in the Early Modern Period: The Transmission of Classical Latin Literature via Neo-Latin Commentaries*. Dit project, dat wordt uitgevoerd bij de opleiding Klassieke Talen van de Universiteit Leiden onder leiding van prof. dr K.A.E. Enenkel, richt zich op de vraag welke rol vroegmoderne commentaren op teksten uit de oudheid speelden in het organiseren en overdragen van kennis. De literaire component van dit onderwerp wordt gedekt door mijn eigen onderzoek, terwijl de meer wetenschapshistorische kant wordt bediend door twee deelprojecten van resp. Dr. Arnoud Visser (over vroegmoderne commentaren op (laat)antieke religieuze en juridische teksten) en Dr. Susanna de Beer (over vroegmoderne commentaren op ‘natuurwetenschappelijke’ teksten uit de oudheid).

Dissertatie

Mijn eigen project, getiteld *Neo-Latin Commentaries on Latin Poets: Roman poetry as Literary Model and Archive of Knowledge* richt zich zoals gezegd op vroegmoderne

¹ Petrarca, *Rerum senilium libri*, 4.5.

² Fabius Planciades Fulgentius (late zesde eeuw), *Expositio Virgiliana continentiae*.

³ Maurus Servius Honoratus (late vierde, vroege vijfde eeuw).

commentaren op Romeinse poëzie uit de oudheid. Er is voor gekozen om dit nader toe te spitsen op commentaren op werken die de drie poëtische hoofdgenres presenteren: epiek, lyriek en drama. De uiteindelijke dissertatie zal derhalve bestaan uit een algemeen deel – handelend over onder meer de specifieke kenmerken van het genre van het vroegmoderne commentaar en de commentaartraditie in oudheid en Middeleeuwen – en drie deelstudies die elk een van de commentaren op werken uit een van de poëtische hoofdgenres tot onderwerp hebben. Concreet gaat het hierbij om een deelstudie over commentaren op Vergilius, *Aeneis* – deze deelstudie is bijna afgerond –, een deelstudie over commentaren op de werken van Horatius – een nadere selectie moet hierbij nog gemaakt worden – en, tot slot, een deelstudie over commentaren op de werken van Plautus. In elk van de deelstudies zal – noodzakelijkerwijs – een selectie aan vroegmoderne commentaren bestudeerd worden. Voor Vergilius zijn dit er momenteel zes. De resultaten uit de drie respectievelijke deelstudies zullen uiteindelijk samen worden genomen om te komen tot een antwoord op de twee hoofdvragen die aan dit onderzoek ten grondslag liggen:

1. Op welke wijze functioneren vroegmoderne commentaren op poëzie uit de oudheid als literaire, retorische of grammaticale modellen? Met andere woorden: wat is hun rol in het kader van de *imitatio* van klassieke teksten?
2. Op welke wijze functioneren vroegmoderne commentaren op poëzie uit de oudheid als instrumenten van ontsluiting en overdracht van kennis?

Dan nu over naar het tweede deel van deze lezing: vroegmoderne commentaren op Vergilius *Aeneis*.

Commentaren op Vergilius' Aeneis

In 2008 verscheen het monumentale *The Virgilian Tradition: The First Fifteen Hundred Years* van Jan Ziolkowski en Michael Putnam. In deze anthologie wordt een overzicht gegeven van bijna vijftien eeuwen Vergilius-receptie. Alleen al uit de brede insteek van dit werk – er worden onder meer *vitae*, legenden en parodieën besproken – blijkt hoe omvangrijk en divers de receptie van de werken van Vergilius is geweest. Dit geldt des te sterker voor de commentaren op zijn werken. Maar, zoals ook door Ziolkowski en Putnam in het voorwoord tot hun werk wordt aangegeven, met het in kaart brengen van dit materiaal is het droevig gesteld: in de *Catalogus translationum et commentariorum* ontbreekt Vergilius nog. Moderne wetenschappelijke literatuur over het vroegmoderne commentaar (in het algemeen, en voor het poëziecommentaar in het bijzonder) beperkt zich vrijwel uitsluitend tot deelstudies over delen van individuele commentaren.⁴ Het algemene beeld ontbreekt. Het is niet de ambitie van

⁴ De selectie van de belangrijkste werken: A. Buck en O. Herding, *Der Kommentar in der Renaissance*, Bon-Bad Godesberg 1975; J. Céard, 'Les transformations du genre du commentaire', in: J.S. Lafond (ed.), *L'automne de la Renaissance: 1580-1630 (xxiie colloque international d'études humanistes, Tours 2-13 juillet 1979)*, Parijs 1981; R.H. Gibson (ed.), *The Classical Commentary. History, Practices, Theory*, Leiden-Boston-Keulen 2002; M.-O. Goulet-Cazé, *Le commentaire: entre tradition et innovation. Actes du colloque international de l'institut des traditions textuelles (Paris et Villejuif, 22-25 septembre 1990)*. Bibliothèque d'histoire de la philosophie, Parijs 2000; C. Kallendorf, *In Praise of Aeneas. Virgil and Epideictic Rhetoric in the Early Italian Renaissance*, Hannover-London 1989; C. Kallendorf, *The Virgilian Tradition. Book History and the History of Reading in Early Modern Europe*, Aldershot-Burlington 2007; G.P. Mathieu-Castellani (ed.), *Les commentaires et la naissance de la critique littéraire (Actes du Colloque international sur le Commentaire)*, Parijs 1990; A.J. Minnis (ed.), *Medieval Literary Theory and Criticism c. 1100-1375: The Commentary Tradition*, Oxford 1988; G.W. Most, *Commentaries – Kommentare*, Göttingen 1999; M. Pade, *On Renaissance*

mijn onderzoek om in deze lacune te voorzien, dat zou immers niet reëel zijn, maar het is wel mijn hoop én verwachting met mijn onderzoek ook een meer algemeen inzicht te geven in vroegmoderne commentaarpraktijken. Een van de manieren waarop ik dat hoop te doen is door uiteindelijk tot een algemene typologie van verschillende soorten van commentaar te komen (zowel op het niveau van een werk als geheel als op het niveau van de individuele lemmata).

Zoals gezegd staat het schrijven van commentaren op de werken van Vergilius in een lange traditie. Uiteraard komt hier voor de oudheid direct het commentaar van Servius naar voren, maar er kan ook gedacht worden aan de *Commentarii in Virgilium* van Aelius Donatus (vierde eeuw; bijna geheel verloren gegaan), de *Interpretationes Vergilianae* (12 boeken; wel overgeleverd) van Tiberius Claudius Donatus, aan de *Partitiones duodecim versusum Aeneidos principalium* (analyses van de eerste twaalf verzen van de Aeneïs, focus op grammatica en stijl) van Priscianus Caesariensis (vijfde-zesde eeuw) en de *Expositio Virgilianae continentiae secundum philosophos moralis* van Fabius Planciades Fulgentius (laat vijfde, vroeg zesde eeuw). In het algemeen kan men zeggen dat reeds in de late oudheid verschillende hoofdtypen van commentaar te onderscheiden zijn, zoals het eerder genoemde allegoriserende commentaar van Fulgentius of het meer op grammatica georiënteerde commentaar van Aelius Donatus. Hoewel dit commentaar vrijwel geheel verloren is gegaan, zijn elementen eruit bewaard gebleven via het commentaar van zijn leerling Servius (vierde eeuw).⁵

Het commentaar van Servius vormt hiermee in veel opzichten het sluitstuk van de grammaticaal georiënteerde traditie van becommentariëren in de oudheid. Zijn commentaar richt zich voornamelijk op het uitleggen van moeilijke woorden en grammatica alsook op het kort bespreken van retorische figuren en narratieve technieken (zoals focalisatie). Ook legt hij veel mythologische en historische allusies uit.

In de Middeleeuwen lag de focus bij het becommentariëren van Vergilius met name op het geven van allegorische lezingen. Dit gaat, zoals gezegd, terug op het commentaar van Fulgentius, waarin de eerste zes boeken van de *Aeneïs* worden geïnterpreteerd als een allegorie voor de morele vervolmaking van de ziel.⁶ In tegenstelling tot Servius' commentaar, biedt Fulgentius hiermee een algemene interpretatie van de *Aeneïs*. Een ander bekend allegorisch commentaar is het *Commentum* dat wordt toegeschreven aan Bernardus Silvestris (twaalfde eeuw) en dat sterk is geïnspireerd door Fulgentius: boek I (schipbreuk) wordt gelezen als een symbool voor geboorte, boek II (Aeneas vertelt over de val van Troje) staat voor het kind dat begint te spreken en het slotstuk wordt gevormd door boek VI waarin Aeneas'

Commentaries, Hildesheim-Zürich-New York 2005; I. Sluiter, 'The Dialectics of Genre: Some Aspects of Secondary Literature and Genre in Antiquity', in: M.O. Depew, *Matrices of Genre*, Cambridge (Mass.) 2000, 183-203; K. Stierle, 'Les lieux de commentaire', in: G.P. Mathieu-Castellani (ed.), *Les commentaires et la naissance de la critique littéraire*, Parijs 1990, 19-29; J.M. Ziolkowski en M.C.J. Putnam (eds), *The Virgilian Tradition. The First Fifteen Hundred Years*, New Haven-London: 2008.

⁵ Servius heeft de neiging Donatus specifiek te vermelden wanneer hij het met hem oneens is.

⁶ Het werk eindigt nogal abrupt na de bespreking van het zesde boek; de overige zes boeken van de *Aeneïs* worden vluchtig besproken. Er zijn geen aanwijzingen om aan te nemen dat een deel van het werk verloren is gegaan, zodat we moeten concluderen dat Fulgentius het werk niet heeft afgemaakt.

tocht door de Onderwereld staat voor de vervolmaking van de morele en intellectuele groei van de mens.⁷

Een ander opvallend element in de laat-antieke en Middeleeuwse traditie van het becommentariëren van de werken van Vergilius is de Christelijke lezing die vaak wordt gegeven. Het schoolvoorbeeld hiervoor is uiteraard *Ecloge* IV. Een aardig voorbeeld voor waar het Christelijke lezingen van de *Aeneïs* betreft is de wijze waarop *pius* bij *pius Aeneas* vaak werd gelezen: niet als ‘plichtsgetrouw’, maar als ‘genadig’. Dit levert uiteraard grote problemen op waar het bijvoorbeeld gaat om het slot van de *Aeneïs*, waar Aeneas in koelen bloede Turnus doodt.

Hoe aansprekend de allegorische traditie ook mag zijn, de grammaticale wijze van becommentariëren bleef ook in de Middeleeuwen dominant.

Vroegmoderne tijd

Hiermee komen we bij de vroegmoderne tijd. Zoals gezegd ontbreekt een overzichtsbeeld van de commentaarsituatie voor deze periode. In de voor dit onderzoek uitgevoerde deelstudie naar commentaren op de *Aeneïs* zijn zeven werken bestudeerd. Bij de selectie van dit corpus is gepoogd te komen tot geografische en chronologische spreiding. Om praktische redenen is voorlopig alleen nog gebruikt gemaakt van edities die in Nederland, en in het bijzonder in de Leidse universiteitsbibliotheek, aanwezig zijn. In een later stadium van mijn promotieonderzoek – wanneer de twee andere deelstudies in concept gereed zijn – zal ik, waar dat mogelijk is, van elk commentaar de *editio princeps* proberen raad te plegen en eventueel de selectie aan commentaren verder uitbreiden.

Het vergt teveel tijd om op deze plaats alle commentaren uit mijn corpus te presenteren. Ik heb er daarom voor gekozen om in het resterende deel van dit betoog een selectie van lemmata te presenteren om zo een algehele indruk te geven van het type commentaar dat in de verschillende werken te vinden is. Aan de hand van deze basale typologie kunnen aan het einde van deze lezing dan enkele voorlopige observaties gedaan worden. Volledigheidshalve zal ik nu wel de auteurs uit mijn corpus kort vermelden (met na de dubbele punt de publicatiedatum van het commentaar en in de voetnoot de door mij gebruikte editie):

1. Cristoforo Landino (Italië, 1424 - 1492): 1488.⁸
2. Jodocus Badius Ascensius/Josse Bade (Frankrijk, 1462-1535): 1501.⁹
3. Antonio de Nebrija (Spanje, 1441 – 1522): 1545.¹⁰
4. Jacobus Pontanus/Jakob Spanmüller (Duitse landen, 1542-1626): 1599.¹¹
5. Juan Luis de la Cerda (Spanje, 1558-1643): 1617 (deeditie in 1612).¹²
6. Thomas Farnaby (Engeland, 1575-1647): 1634.¹³
7. Carolus Ruaeus/Charles de la Rue (Frankrijk, 1643-1725): 1675.¹⁴

⁷ Ook dit werk heeft – in navolging van Fulgentius – dus alleen betrekking op een allegorische uitleg van de eerste zes boeken van de *Aeneïs*.

⁸ *Virgilius cum commentariis quinque* (Venetië : Philippus Pincius, 1499).

⁹ *Opera Vergiliana docte & familiariter exposita* (Lyon: Jacques Sacon, 1517).

¹⁰ *Publii Vergilii Maronis Partheniae Mantuani opera* (Granada: Xantus Nebrissensis, 1546).

¹¹ *Symbolorum libri XVII quibus P. Virgilii Maronis Bucolica, Georgica, Aeneis* (Lyon: s.n., 1604)

¹² *P. Virgilii Maronis Aeneidos libri sex priores* (Keulen: Bernardus Gualterus, 1628); *P. Virgilii Maronis Aeneidos sex libri posteriores* (Keulen: Bernardus Gualterus, 1628).

¹³ *P. Virgilii Maronis Opera* (Londen: Guil Rawlins: 1677).

¹⁴ *P. Virgilii Maronis Opera* (Londen: A. Swalle & T. Childe, 1696).

Algemene observaties

Allereerst nu enkele algemene observaties met betrekking tot de verschillende soorten lemmata die we in de verschillende typen commentaren aantreffen. Dit aan de hand van een korte passage uit de *Aeneïd*, namelijk *Aen. I, 267-282*. In deze passage vinden we de beroemde profetie van Jupiter, waarin de toekomstige grootsheid van Rome wordt voorspeld.

At puer Ascanius, cui nunc cognomen Iulo
additur (Ilus erat, dum res stetit Ilia regno),
triginta magnos volvendis mensibus orbis
imperio explebit, regnumque ab sede Lavini 270
transferet, et longam multa vi muniet Albam.
Hic iam ter centum totos regnabitur annos
gente sub Hectorea, donec regina sacerdos,
Marte gravis geminam partu dabit Ilia prolem.
Inde lupae fulvo nutricis tegmine laetus 275
Romulus excipiet gentem et Mavortia condet
moenia Romanosque suo de nomine dicet.
His ego nec metas rerum nec tempora pono;
imperium sine fine dedi. Quin aspera Iuno,
quae mare nunc terrasque metu caelumque fatigat, 280
consilia in melius referet, mecumque fovebit
Romanos, rerum dominos, gentemque togatam.¹⁵

De meeste commentatoren leggen zich bij deze passage toe op het uitleggen van de mythologische achtergronden van Jupiters profetie, dikwijls onder uitgebreide verwijzing naar klassieke auteurs. Wat daarbij opvalt is het grote verschil in de hoeveelheid plaatsen die becommentarieerd worden: Pontanus bijvoorbeeld geeft commentaar op veel meer woorden dan Landino en Farnaby. Ook zijn er grote verschillen in type commentaar te zien. Badius, bijvoorbeeld, maakt enkele opmerkingen van grammaticale aard, maar richt zich toch vooral op het geven van een genealogie van de leiders van het Romeinse volk vanaf Ascanius. Badius is ook de enige commentator die inhoudelijk ingaat op het pregnante en – zo zou men zich kunnen voorstellen – inhoudelijk enigszins problematische ‘imperium sine fine dedi’. Hij schrijft hierover:

Non plane ita respondet veritas. Regnum hoc ‘sine fine’ dedisti; in terra est an in caelo? Utraque in terra. Et si esset in caelo: coelum et terra transient. Transiet quod fecit ipse [sc. Iupiter]: quanto citius quod condidit Romulus. Forte si velimus hinc exagitare Virgilium et insultare quare hoc dixerit?

Badius merkt dus op dat een rijk zonder einde nooit kan bestaan, aangezien hemel en aarde zelf beide vergankelijk (*transire*) zijn: hoe zou Jupiter dan ooit een rijk zonder einde kunnen beloven aan Romulus? Dit vanuit het oogpunt van een moderne lezer op

¹⁵ H. Rushton Fairclough, *Virgil with an English translation. In two volumes*, I, Londen-Cambridge, MA, 1956.

het eerste gezicht enigszins vermakelijke commentaar staat feitelijk symbool voor een heel specifiek type lemma dat in bepaalde Vergilius commentaren kan worden aangetroffen: lemmata waarin gewezen wordt op problematische of inconsistente passages in het epos en waarin vaak gepoogd wordt om deze op te lossen, met name ook met het oog op het in stand houden van de morele autoriteit van het werk. Van het geven van een oplossing is bij Badius geen sprake. Pontanus, aan de andere kant, probeert wel een oplossing te geven voor het probleem door het ‘sine fine’ op een heel specifieke wijze te lezen; hij schrijft onder verwijzing naar Ovidius:

[Ovidius] imperium Romanum orbem appellat ... sed in montem Sion, qui est Ecclesia, qui per omnem orbem Romanum caput tulit sub toto caelo, et ‘orbem’ porro pro ‘ditione’ et ‘imperio’ antiquioribus temporibus, dictum invenio.

Deze interpretatie, waarbij ‘imperium’ wordt gepresenteerd als gelijk aan ‘orbis’ en ‘orbis’ c.q. ‘imperium’ als gelijk aan ‘dicio’, maakt dat het ‘imperium sine fine’ betrekking krijgt op de heerschappij van de Kerk. Hierdoor wordt het problematische karakter van de passage bij Vergilius verholpen. De andere commentatoren volstaan op deze plaats overigens met enkele verwijzingen naar antieke auteurs (o.a. Claudianus) maar gaan verder niet op de passage in.

Creusa

Een goed voorbeeld van een passage waarbij door meerdere commentatoren een oplossing voor een moreel probleem wordt geboden is die aan het slot van het tweede boek van de *Aeneïd*, waar wordt beschreven hoe Aeneas Troje ontvlucht. Zoals bekend verliest Aeneas hierbij tijdens zijn vlucht zijn vrouw Creusa uit het oog en blijkt later dat zij omgekomen is. Vergilius beschrijft in II.730-743 hoe Aeneas op tamelijk onheroïsche wijze erachter komt dat hij Creusa kwijt is geraakt:

iamque propinquabam portis omnemque uidebar 730
 euasisse uiam, subito cum creber ad auris
 uisus adesse pedum sonitus, genitorque per umbram
 prospiciens ‘nate,’ exclamat, ‘fuge, nate; propinquant.
 ardentis clipeos atque aera micantia cerno.’
 hic mihi nescio quod trepido male numen amicum 735
 confusam eripuit mentem. namque auia cursu
 dum sequor et nota excedo regione uiarum,
 heu misero coniunx fatone erepta Creusa
 substitit, errauitne uia seu lapsa resedit,
 incertum; nec post oculis est reddita nostris, 740
 nec prius amissam respexi animumue reflexi
 quam tumulum antiquae Cereris sedemque sacratam
 uenimus:

De vanuit moreel oogpunt potentieel moeilijke situatie die hier wordt geschetst – in alle drukte rond zijn vlucht is Aeneas zijn eigen vrouw uit het oog verloren – is ook

vroegmoderne commentatoren niet ontgaan. Landino merkt er, direct bij het begin van de passage, het volgende over op:

Iamque propinquabam: ad excusationem suam haec pertinent. Nam non oportuit eum ita esse anxium de uxore cum ad tutiora loca pervenisset.

Volgens Landino geeft Vergilius zelf aan dat Aeneas niet anders had kunnen handelen. Hij wijst hier dus zowel op een element van compositie van de *Aeneïd* alsook op de morele integriteit van Aeneas, die ook hier niet wordt aangetast. La Rue, aan de andere kant, geeft een lemma dat aan de ene kant gelijksoortig aan dat van Landino is, maar tegelijkertijd ook een geheel andere ondertoon heeft:

[Creusa:] Aeneae uxor fuit, mater Ascanii, filia Priami et Hecubae. Scriptores Aeneae infesti hanc ab Aenea occisam volunt, ex pactione cum Graecis: ne quid ex Priami sanguine superesset. Virgilius fingit a Cybele fuisse retentam: ne quid esset impedimenti, quominus Aeneas, aut a Didone adoptaretur, aut a Lavinia assumeretur in virum.

La Rue signaleert eveneens het problematische karakter van de passage, maar lijkt niet zo zeer geïnteresseerd in de morele implicaties ervan: hij focust op de functie die het wegvallen van Creusa heeft voor het verdere verloop van het verhaal: ze moet verdwijnen om Aeneas' relaties met andere vrouwen mogelijk te maken. Dit verschil in focus tussen Landino en La Rue zou in bredere zin gekarakteriseerd kunnen worden als het verschil tussen een lezing van de *Aeneïd* die de tekst als een bron van morele autoriteit ziet en een die de tekst vooral als een literair product beschouwt. De voorlopige conclusies van de deelstudie naar commentaren op Vergilius *Aeneïd* wijzen erop dat dit een algemene ontwikkeling is die zich door de tijd heen voltrekt: de houding van de commentator wordt gaandeweg meer gedistantieerd, men lijkt de brontekst meer en meer te gaan zien als een literair product uit een andere tijd, met referenties naar een andere context. Een vergelijking met de resultaten van de deelstudies naar commentaren op Horatius en Plautus zal te zijner tijd moeten laten zien of dit inderdaad een algemeen fenomeen is.

Ik keer nu terug naar de speech van Jupiter om nog enkele verschillende type lemmata voor het voetlicht te brengen. Zoals eerder gezegd, richten veel commentatoren zich bij de hier besproken passage met name op het geven van mythologische en historische achtergrondinformatie bij de tekst. Dit kan in verschillende gradaties geschieden: de latere commentaren – Farnaby, La Rue – houden het meestal beknopt, vaak volstaat een korte uitleg van een fenomeen en een verwijzing naar klassieke auteurs met meer informatie erover. De vroegere commentaren – bijvoorbeeld Landino en Badius – hebben daarentegen dikwijls de neiging om zeer uitgebreid van dit type commentaar te geven.

Dit kan soms zover gaan dat de tekst slechts nog de aanleiding tot het schrijven van een lemma lijkt te vormen maar niet meer daadwerkelijk het onderwerp ervan is. Het eerste type, nog aan de tekst gerelateerde maar zeer uitvoerig uitleggend, commentaar lemma zou ik willen karakteriseren als 'encyclopedisch', het tweede – slechts nog vagelijk gerelateerd aan de inhoud van de brontekst – als tractaat-achtig.

Encyclopedisch commentaar treffen we bijvoorbeeld aan waar het gaat om het geven van mythologische en historische achtergronden, zoals bij deze passage het inkaderen van de verschillende gebeurtenissen en personen die worden genoemd (o.a. door het vormen van een genealogie, waardoor het lemma als het ware ook een zelfstandige waarde krijgt). Een tussenvorm tussen encyclopedisch en tractaat-achtig wordt gevormd door lemmata die het geven van uitgebreide informatie combineren met het aanreiken van alternatieve versies van het verhaal. Dit zien we bijvoorbeeld bij diverse commentatoren waar de mythe van Mars en Rhea Silvia of die van de wolvin wordt besproken – er wordt onder meer opgemerkt dat voedsters vaak ‘wolvinnen’ werden genoemd. Dit type lemma is vooral frequent in eerdere commentaren, het belang ervan neemt in de latere af. Dit kan gezien worden in het licht van het belang dat vroegere commentaren lijken te hechten aan het in stand houden van de epistemologische waarde en de morele consistentie van het werk. Latere commentatoren lijken meer gedistantieerd, als zij al problemen signaleren dan hebben die meestal betrekking op inconsistenties in de logische structuur van het werk.

Tot slot een mooi voorbeeld van een encyclopedisch lemma. De la Cerda, die over het algemeen redelijk beknopte commentaarlemmata schrijft, raakt op dreef bij het vers *Romanos, rerum dominos, gentemque togatam* (*Aen.* I.282) Ik citeer het begin van zijn lemma op dit vers:

Ego hinc tractatiunculam assumam de forma, quae non satis comperta. Est difficultas maxima, an toga Romana fuerit quadrata? An potius circularis, seu semi-circularis.

Wat volgt is een zeer uitgebreid lemma over de vorm van de Romeinse toga, vol van verwijzingen naar klassieke auteurs. Het is duidelijk dat dit lemma zich in hoge mate van de brontekst losgezogen heeft. Dit lijkt De la Cerda zelf ook aan te geven door te spreken van een ‘tractatiunculam’: de becommentarieerde plaats dient hier als opstap voor een algemene beschouwing over de Romeinse toga. Hier is duidelijk te zien dat de vroegmoderne commentator een heel andere houding ten opzichte van de klassieke brontekst aanneemt dan zijn moderne collega’s: de brontekst wordt als een kapstok gezien waar naar believen allerhande informatie aan opgehangen kan worden. Het commentaar verkrijgt hiermee een zeer zelfstandig karakter. Dikwijls worden lemmata van dit type dan ook in de marge aangegeven door marginalia die het onderwerp vermelden. Het is opvallend dat dit specifieke type lemma steeds meer verdwijnt naarmate de tijd voortschrijdt: bij Landino, Badius Ascensius en De la Cerda treft men dikwijls een dergelijk lemma aan, bij Farnaby en La Rue nog slechts zelden. Mijn voorlopige conclusie is dat dit kan wijzen op een veranderende gebruikwijze van het commentaar: van bron voor algemene kennis naar bron van kennis over de specifieke tekst. De tractaat-functie van bepaalde lemmata zou dan zijn overgenomen door losse tractaten.

Slot

Ik kom nu tot een afronding. Hoewel ik besef dat ik slechts zeer weinig materiaal heb kunnen presenteren op een corpus van zeven commentaren met dikwijls vele honderden pagina’s, hoop ik dat ik toch een eerste algehele indruk van enkele

karacteristieken van het vroegmoderne Vergilius-commentaar en van mijn onderzoek heb kunnen geven. Ik hoop daarbij met name te hebben laten zien wat dit type teksten de moeite van het bestuderen waard maakt: niet alleen hun onderlinge verscheidenheid, maar vooral ook de variatie die zij intern – in type lemmata – vertonen, maken het vroegmoderne commentaar tot dankbaar onderzoeksobject dat meer over de vroegmoderne praktijken van overdracht, ordening en bestudering van kennis zegt dan men op het eerste gezicht zou verwachten. Enkele voorlopige veronderstellingen zijn in de loop van deze lezing naar voren gekomen – een mogelijk veranderende houding ten opzichte van de brontekst, een mogelijk veranderend gebruik en veranderende epistemologische waarde van het commentaar – en zullen uiteindelijk door een vergelijking met de resultaten van de twee nog te verrichten deelstudies moeten worden getoetst. Ik sluit af met een citaat uit de *Fecunda ratis* van Egbert van Luik (vooral bekend als mogelijke bron voor het sprookje van Roodkapje, namelijk ‘De puella a lupellis servata’), die in de elfde eeuw reeds schreef:

Qui sine commento rimaris scripta Maronis
 Immunis nuclei solo de cortice rodīs.
 (Egbert van Luik, *Fecunda ratis*, I, 923-4)

Paula Koning: Video video quod non vides - Erasmus in beeld in zijn boeken

Een emblematische lezing over Erasmusprenten kan bij uitstek niet zonder projectiescherm. Daarnaast gaf een poster, tevens verkleind tot handout, een overzicht van het beeldmateriaal in het boek *Erasmus op de markt*, waarover de lezing ging (cf. Signalementen van *Nieuwsbrief* 22, 2009). De titel had trouwens ook, of beter, *Video video quod non videbam* kunnen zijn.

De besproken prenten zijn verhalende frontispices en titelprenten, en een enkele illustratie in heruitgaven van Erasmus in de 17e en 18e eeuw. Elke prent belicht, afhankelijk van de aard van het boek en het gezichtspunt dat graveurs kozen, een ander aspect. Deze voorstellingen, waaronder zich tot nu toe onbekend werk van belangrijke graveurs bevindt, verschenen los van elkaar in verschillende jaren en landen. Nu ze voor het eerst zijn samengebracht, thematisch gegroepeerd en tot in detail beschreven,

Life of Erasmus,
 Londen 1725.

is een nieuw perspectief op Erasmus ontstaan: Feiten en begrippen die met zijn leven, werk en status samenhangen, worden hier primair in beeld aan het publiek verteld. Maar deze voorstellingen laten zich meestal niet goed verklaren zonder studie van het boek waar ze toe behoren. In de samenhang tussen beeld en tekst zijn het emblematische voorstellingen.

De zoektocht naar de betekenis varieerde per prent in moeilijkheidsgraad, van vrij eenvoudig tot zwaar symbolisch. Om met ‘eenvoudig’ te beginnen: Een standbeeldillustratie (*Life of Erasmus*, Londen 1725) toont twee verschillende penningen, beide met Erasmus. De eerste verwijst naar het biografische feit